

ՎԱՀԵ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ, ՄՄ

ՈՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ Է «ԴԱՇԼՆՅ ԹՂԹՈՒՄ» ԿԵՐՊԱՎՈՐԵԼ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉԸ

«Դաշանց թղթի» վերաբերյալ գրվել են բազմաթիվ արժեքավոր աշխատություններ, որոնցում քննության առարկա են եղել նրա ստեղծման նպատակը, ժամանակը, ինչպես նաև հեղինակին ու հասցեատիրոջը վերաբերող հարցերը¹: Ուսումնասիրողները թեև համակարծիք են, որ այն ստեղծվել է Կիլիկյան Հայաստանում ԺԲ.—ԺԳ. դարերում, սակայն առաջարկում են այդ դարերի սահմաններում առավել որոշակի ժամանակահատվածներ՝ ԺԲ. դարակես, նույն դարի վերջ եւ հաջորդ դարասկիզբ, ինչպես նաև ԺԳ. դարի առաջին կես: Հաշվի առնելով «Դաշանց թղթի» թվագրման վերաբերյալ մասնագիտական գրականության մեջ կատարված ծավալուն քննությունը՝ զերծ կմնանք այդ խնդիրը սույն հոդվածում արծարծելուց՝ համերաշխելով ԺԲ. դարավերջից ԺԳ. դարասկիզբը մատնանշող տարբերակին²: Վավերագրի բովանդակությունն ամբողջությամբ ներկայացնելը նույնպես դուրս է մեր խնդրի շրջանակից, առավել եւս, որ այն հանգամանորեն քննվել է բազմաթիվ աշխատություններում, ուստի կբավարարվենք նշելով, որ այնտեղ նկարագրված են Տրդատ Գ. Մեծի (287—330 թթ.) եւ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի այցը

¹ «Դաշանց թղթի» քննական հրատարակությունն արժեքավոր ուսումնասիրությամբ տե՛ս Z. POGOSSIAN, The letter of Love and Concord, A revised diplomatic edition with historical and textual comments and english translation, Leiden.Boston, 2010. Հ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ, «Դաշանց թուղթ». կազմը, ստեղծման ժամանակը, հեղինակն ու նպատակը, ՊԲՀ, 2004, թ. 2, էջ 65—116. M. E. SIRINIAN, “The Letter of Love and Concord” between Rome and Armenia. A Case of Forgery from the Crusaders Period. *Orientalia Lovaniensia Analecta*, 125. East and West in the Crusader States, Context — Contacts — Confrontations, III, edited by K. Ciggaar and H. Teule, Leuven, 2003, էջ 79—99. նույն հեղինակի՝ «Սեղբեսորոսի Վարքը» եւ «Դաշանց թուղթը», ԲՄ, հտ. 17, Երեւան, 2006, էջ 53—77. P. HALFTER, Das Papsttum und die Armenier im Frühen und Hohen Mittelalter: Von den ersten Kontakten bis zur Fixierung der Kirchenunion im Jahre 1198, Böhlau, Verlag, Köln, Wien, Weimar, 1996. նույն հեղինակի՝ «L’Église arménienne entre la Papauté et les Byzantins aux XIIe et XIIIe siècles», «L’Église arménienne entre Grecs et Latins fin XIe — milieu XVe siècle», Paris, 2009, էջ 71—74:

² Համակարծիք ենք Զարուհի Պողոսյանի թվագրմանը (տե՛ս Z. POGOSSIAN, The letter of Love and Concord, էջ 119—125):

Հռոմ, Կոստանդինոս Մեծ կայսեր (306—337 թթ.) եւ Սեղբեստրոս (314—335 թթ.) պապի հետ կնքված դաշինքը, Հայոց արքայի թագադրումը կայսրից եւ կաթողիկոսի ձեռնադրությունը Հռոմի պապից:

Գրեթե աներկբա ընդունված է, որ «Դաշանց թղթի» գլխավոր դերակատարներից Տրդատ Գ. Արշակունին մարմնավորել է Կիլիկյան Հայաստանի առաջին թագավոր Լեւոն Ա. Մեծագործին (1187/98—1219 թթ.)³: Ի տարբերություն արքայի՝ այնքան էլ հստակ չէ, թե ում է կերպավորել Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը: Թվում է՝ խնդիրը կարելի է լուծել՝ մատնացույց անելով Լեւոն Ա.-ի օրոք աթոռակալած Հայոց հայրապետին: Սակայն բանն այն է, որ այդ ժամանակահատվածում, եթե նկատի ունենաք նաեւ նրա իշխանության շրջանը՝ 1187—1198 թթ., Հայոց Եկեղեցին առաջնորդել են Գրիգոր Դ. Տղան (1173—1193 թթ.), Գրիգոր Ե. Քարավեժը (1193—1195 թթ.), Գրիգոր Զ. Ապիրատը (1195—1203 թթ.) եւ Հովհաննես Զ. Սսեցին (1203—1221 թթ.): Արդ, նրանցից որին վերապահել «Դաշանց թղթում» ի դեմս Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ներկայանալու պատիվը: Խնդրի լուծումը փոքր-ինչ բարդանում է, եթե նկատի ենք ունենում, որ «Դաշանց թուղթը» ստեղծվել է ոչ թե մեկ, այլ մի քանի տարիների ընթացքում, որոնք, հնարավոր է, գերազանցում են մեկ տասնյակը եւ կարող են համընկնել նշված կաթողիկոսներից առնվազն երկուսի գահակալման ժամանակին:

Որոշելու համար՝ «Դաշանց թղթում» Ս. Գրիգոր Լուսավորչին այս հայրապետներից որին է կերպավորել, հարկ է պարզել, թե այդ վավերագրում Հայոց կաթողիկոսի ձեռնադրությանը, իշխանական ազդեցությանը վերաբերող սահմանումները, հատկապես Հռոմի պապից ստացած առանձնաշնորհումները նրանցից որի գահակալման հանգամանքներին են առավել բնութագրական: Բացառելի չէ, որ «Դաշանց թղթում» Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը ներկայացվել է որպես վերոնշյալ հայրապետների, անգամ՝ նրանց նախորդած Ներսես Դ. Շնորհալու (1163—1173 թթ.)⁴ եւ Գրի-

³ Տե՛ս Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Երեւան, 1957, էջ 75. P. HALFTER, L'Église arménienne entre la Papauté et les Byzantins aux XII^e et XIII^e siècles, էջ 72. Z. POGOSSIAN, The letter of Love and Concord, էջ 121: Հրաչ Բարթիկյանը գրում է, որ «Դաշանց թուղթը» «արտացոլում է Կիլիկիայի հայկական պետության հզորացման շրջանը, երբ Լեւոն II-ի օրոք այն վերածվեց հզոր թագավորության» (Հ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ, «Դաշանց թուղթ». կազմը, ստեղծման ժամանակը, հեղինակն ու նպատակը, էջ 110): Նա Թուղթը թվագրում է ԺԳ. դարի առաջին կեսով՝ փաստորեն նկատի ունենալով ոչ միայն Լեւոն Ա.-ի, այլ նաեւ Հեթում Ա.-ի (1226—1270 թթ.) գահակալման շրջանը (անդ, էջ 110—112):

⁴ Հաշվի առնելով, որ «Դաշանց թղթում» Ս. Գրիգոր Լուսավորչին անվանված է «կենդանի վկա», որպիսի բնութագրմամբ հիշվում է նաեւ Ներսես Դ. Շնորհալին՝ էռնա Մանե Շիրինյանն

գոր Գ. Պահլավունու (1113–1166 թթ.)⁵ հավաքական կերպար: Ուստի, այս կաթողիկոսներից որեւէ մեկի օգտին հոգւածում ներկայացված մեր եզրակացությունները չունեն անառարկելի համարվելու հավակնություն եւ կարող են ընդունվել որպես վարկած-տեսակետներ:

Խնդրի պարզաբանման համար «Դաշանց թղթից» առանձնացրել ենք չորս՝ երկու հիմնական եւ երկու լրացուցիչ (սրանց կանգրադառնանք հոգւածի վերջում) հանգամանք՝ ա. Ս. Գրիգոր Լուսավորչի՝ Սեղբեստրոս պապից ձեռնադրություն եւ իշխանական տվչությունը խորհրդանշող նշանակներ (պալիում, խույր եւ այլն) ստանալը, բ. Արեւելքի պատրիարքությունների նկատմամբ (կամ՝ շրջանում) Հայոց կաթողիկոսությանը վերապահված իշխանական ազդեցությունը:

Առաջինին վերաբերում են «Դաշանց թղթի» հետեւյալ տեղիները. «Սոքաւք ամենեքումբք եւ հզաւր աջով սուրբ առաքելոցս եւ նշանաւ խաչիս Քրիստոսի՝ ձեռնադրեցաք (Սեղբեստրոս պապը.— Վ. Թ.) զԿաթողիկոսն Հայոց զսուրբն Գրիգոր...»⁶, նաեւ՝ «Վասն որոյ եւ ես՝ Սեղբեստրոս, որ ականատես եղէ այսպիսի զարմանալեացս, որով պատուեաց Աստուած զՊարթեւն զայն մեծ, մեծարեցի եւ ես զնա ըստ իմում կարի, տալով նմա զվական իմ պատուական, որ էր լեալ սրբոյն Յակովբայ Տեառն եղբարն, առաջին եպիսկոպոսի Երուսաղէմի, նաեւ զամենայն զարդս հայրապետական անձին իմոյ ի ժամ ձեռնադրութեան, եւ զմատանին իմ խաչաձեւ, եւ զգաւազանն իմ գեղեցիկ ի գեղաղէշ ականց եւ ի մաքուր մարգարտաց յաւրինեալ...»⁷:

Հայտնի է, որ Ս. Գրիգոր Լուսավորչին ձեռնադրել է Կեսարիայի Ղեւոնդիոս հայրապետը: Բացի դրանից՝ Հայոց կաթողիկոսներից որեւէ մեկը, այդ թվում՝ Լեւոն Ա.-ի օրոք անթուակալած հայրապետները, իրենց ձեռնադրությունը չեն ստացել Հռոմի Կաթոլիկ Եկեղեցու առաջնորդից, այն էլ՝ Հռոմում: Այդ դեպքում ի՞նչ մեկնաբանություն տալ «Դաշանց թղթում» Ս. Գրիգոր Լուսավորչի՝ Սեղբեստրոսից ստացած ձեռնադ-

իր հոգւածում ենթադրում է, որ «Գրիգոր Լուսավորչի փոխարեն «Դաշանց թղթում» նկատի է առնված Շնորհալին» (Է. Մ. ՇԻՐԻՆՅԱՆ, «Սեղբեստրոսի Վարքը» եւ «Դաշանց թղթը», էջ 70):

⁵ Գրիգոր Գ.-ին նկատի ունենալով՝ Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «...զհին դաշինան Տրդատայ եւ սրբոյն Գրիգորի եւ Կոստանդիանոսի կայսեր եւ Սեղբեստրոսի հայրապետին վերստին նորոգեցին առ սովաւ» (ԳԻՐԱՎՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, աշխատ.՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երեւան, 1961, էջ 118):

⁶ Z. POGOSSIAN, The letter of Love and Concord, p. 392.

⁷ Անդ, էջ 402:

րությանը: Կարծում ենք՝ վերոբերյալ քաղվածքներում վավերագրի հեղինակը նկատի է ունեցել առնվազն հետևյալ հանգամանքները՝

— Հայոց կաթողիկոսի կողմից Հռոմի պապի գերագահության ընդունում,

— Հռոմի պապի կողմից Հայոց կաթողիկոսի իշխանության ճանաչում՝ նրան իշխանական տվյալությունն արտահայտող նշանակների, այդ թվում՝ պալիումի ընծայմամբ:

Առաջ անցնելով՝ նշենք, որ Հռոմի պապից իշխանական նշանակների ստացումը խիստ կարեւոր է խնդրո առարկա հարցի պարզաբանման համար:

Երկրորդ հանգամանքին առնչվում են «Դաշանց թղթի» հետևյալ քաղվածքները. «...ձեռնադրեցաք զկաթողիկոսն Հայոց զսուրբն Գրիգոր՝ պապ եւ պատրիարգ եւ հայրապետ, հրամանահան տիեզերական ժողովս, համապատիւ մեր հզաւր աթոռոյս եւ Երուսաղէմացոյն եւ Անտիոքացոյն եւ Աղէքսանդրացոյն»⁸, նաեւ՝ «Եւ պատրիարգարանքն երեքին՝ Երուսաղէմ[ի] եւ Անտիոք[այ] եւ Աղէքսանդրիայ, յորժամ պատրիարգ ձեռնադրեն, կամաւք եւ ընտրութեամբ հայոց հայրապետին լինիցի: Եւ որ ոք նոր նստցի յաթոռ պատրիարգութեան, զդաւանութիւն հաւատոյն իւրոյ, զոր պարտ էր մեզ ծանուցանել, զայն հայոց հայրապետին ծանուցէ, զի զնա (Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին.— Վ. Թ.) կարգեցաք մեզ (Սեղբեստրոս պապի.— Վ. Թ.) զլիափոխան եւ հրամանահան ի վերայ ամենայն ասիական միջնաշխարհիդ, եւ յելս արեւու...»⁹:

Ինչպես առավել մանրամասն կտեսնենք ստորեւ, այս քաղվածքների բովանդակությունը, այն է՝ Արեւելքի պատրիարքությունների նկատմամբ Հայոց կաթողիկոսին վերապահված հավասարազոր, նույնիսկ նախագահ իշխանությունը, պետք է հասկանալ ոչ թե ուղիղ իմաստով, այլ մեկնաբանել իբրեւ Մերձավոր Արեւելքում, ի մասնավորի՝ տեղի լատին եկեղեցական աթոռների (Անտիոքի եւ Երուսաղեմի լատին պատրիարքությունների) շրջանում Հռոմի պապի կողմից Հայոց Եկեղեցու առաջնորդի ազդեցության ճանաչում կամ ամրագրում: Նշենք, որ Անտիոքի պատրիարքության եւ նրա թեմերի նկատմամբ Հայոց կաթողիկոսությունն իր հավակնությունները բացահայտ արտահայտել էր դեռեւս

⁸ Անդ, էջ 392:

⁹ Անդ, էջ 396:

1170-ական թթ.: Այսպես՝ 1165 թ. սկսված հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների ընթացքում Կոստանդնուպոլսի Միքայել Ա. Ալեքսիոս պատրիարքի (1170—1177 թթ.)՝ 1171 թ. ամռանը¹⁰ Ներսես Դ. Շնորհալույն ներկայացրած ինը պահանջներից վերջինը վերաբերում էր Հայոց կաթողիկոսի թեկնածուի առաջադրման իրավունքը Բյուզանդիայի կայսրին վերապահելուն. «Եւ զի ընդունիցիք զառաջարկութիւն կաթողիկոսին՝ միայն ի թագաւորէն Հոռոմոց»¹¹: Ժամանակի նշանավոր եկեղեցականներից Ներսես Լամբրոնացին ի պատասխան նշում է, որ դա հնարավոր է միայն հետեւյալ պայմանով. Անտիոքի պատրիարքությունն իր թեմերով պետք է անցնի Հայոց կաթողիկոսի իշխանության ներքո. «Եւ կալցէ զաթոռն Անտիոքայ կաթողիկոսն Հայոց. եւ զոր ինչ եկեղեցիք եւ սահմանք են ընդ իշխանութեամբ նորա յարեւելս եւ յարեւմուտս. եւ նոյն յաջորդեսցէ հրամանաւ թագաւորիդ զՀայոց սեռն, այլ՝ մինչեւ ի սպառ»¹², — կարդում ենք նրան վերագրվող «Դիսադրութիւնք հոռոմոց զորս պահանջեն առ ի մէնջ ի պէտս խաղաղութեան, ընդ որս եւ լուծմունք առընթեր եղեալ» վերտառությամբ վավերագրում: Ներսես Լամբրոնացին այդ առաջարկը, ի շարս այլ դրույթների, պետք է ներկայացնէր Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովում՝ ի պատասխան բյուզանդական կողմի առաջադրած պահանջների¹³:

«Դաշանց թղթից» վկայաբերված քաղվածքները հուշում են, որ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կերպավորած հայրապետին պետք է փնտրել այն կաթողիկոսների շարքում, որոնք առնչություն են ունեցել Հռոմի պապական աթոռի հետ: Այս հանգամանքի հաշվառմամբ չենք դիտարկել Գրիգոր Ե. Քարավեժի թեկնածությունը, որն իր կարճատեւ աթոռակալման ընթացքում Հռոմի պապի հետ որեւէ հարաբերություն չի ունեցել: Համենայն դեպս, աղբյուրներում չենք գտնում հակառակը փաստող վկայություն:

¹⁰ Տէս Ա. ԲՈՋՈՅԱՆ, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը (1165—1178 թթ.), Երեւան, 1995, էջ 65—66:

¹¹ «Ընդհանրական թուղթք Սրբոյն Ներսիսի Շնորհալույ», Երուսաղէմ, 1871, էջ 157:

¹² Ա. ՊԱԼՃԵԱՆ, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի հայս եւ միութեան նոցա ընդ հռոմեական եկեղեցւոյ ի Փլորենտեան սինհոդոսի, Վենետիկ, 1887, էջ 266. հմմտ. Ա. ԲՈՋՈՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 204:

¹³ Տէս Ա. ԲՈՋՈՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 204—205:

Գրիգոր Դ. Տղա

Նշված հայրապետներից (բացառյալ Գրիգոր Ե. Քարավեժը) բոլորն էլ այս կամ այն չափով հարաբերվել են Հռոմի՝ իրենց ժամանակ աթոռակալած քահանայապետների հետ, ինչի մասին վկայում են ոչ միայն պատմագրական երկերը, այլ նաեւ երկու Եկեղեցիների առաջնորդների փոխադարձ նամակները: Դրանք առանցքային կարեւորութեան աղբյուր են սույն խնդրի քննութեան համար:

Կաթողիկոսներից ժամանակով առաջինն աթոռակալած Գրիգոր Դ. Տղան, ինչպէս նկատել է Զարուհի Պողոսյանը, նաեւ առաջինն է Հայոց հայրապետներից, որը Հռոմի պապից խույր է ստացել¹⁴: Այդ մասին տեղեկանում ենք Լուկիոս Գ. պապի (1181–1185 թթ.)՝ Գրիգոր Դ. Տղային հղած 1185 թվակիր պատասխան նամակից եւ Վարդան Արեւելցու ժամանակագրական բնույթի աշխատութեանից: Այս աղբյուրները վկայում են ինչպէս խույրի, այնպէս եւ հոգեւոր բարձրագույն իշխանութեան այլ նշանակների, այդ թվում՝ պալիումի մասին, որոնք Լուկիոս Գ.-ն ընծայել է Գրիգոր Դ. Տղային: Հայոց կաթողիկոսին ուղղված պատասխանում Հռոմի պապը գրում է. «Ոմոփորոն քեզ, եղբայր կաթողիկոս, պալիում, որ է առաջին ամենայն պատուով. եւ խոյր զիմոյ գլխոյս առաքեցի, զգեստ պայծառութեան եկեղեցւոյ. զորս ընկալեալ ի մէնջ որպէս վայելանաս յայսմ աշխարհի՝ նոյնպէս զօրասցիր պայծառանալ ի հանդերձեալ կեանսն»¹⁵: Նամակին կից հիշատակարանում Ներսէս Լամբրոնացին հաստատում է այդ նշանակների ստացումը Հռոմի պապից. «Ի թուին Հայոց Ուր. (1185) եկն Գրիգոր եպիսկոպոս ի հայրապետէն Հռոմայ Լուսիոյ առ կաթողիկոսն մեր տէր Գրիգորիոս, որ էր ի սմանէ առաքեալ. եւ եբեր

¹⁴ Տէս Z. POGOSSIAN, նշ. աշխ., էջ 109: Ներսէս Դ. Շնորհալուն նվիրված ներբողում Ներսէս Լամբրոնացին գրում է, որ Հռոմի պապը Գրիգոր Գ.-ին «...գաւազան եւ քօղ յրդեալ, //զըրով ըզսէրըն պահանջեալ» (օգտագործել ենք Ներբողի՝ Ներսէս Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականին» (Ս. էջմիածին, 1865) կցված հրատարակութեանը (ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ, Գովեստ ներբողական պատմագրական բանիւ յաղագս վարուց մեծի հայրապետին տեառն Ներսիսի Կլայեցոյ, էջ 478): Ներսէս Լամբրոնացին, ըստ ամենայնի, վկայում է Ինոկենտիոս Բ.-ի Գրիգոր Գ.-ին հղած պատասխան նամակի մասին, որը, ինչպէս հայտնի է, պահպանվել է միայն հայերեն թարգմանութեամբ (նամակի մասին մանրամասն տես Պ. ԱՆԱՆԵԱՆ, Ներսէս Շնորհալի. միջեկեղեցական յարաբերութիւններ, «Բազմավէպ», 1996, թ. 1–4, էջ 201–236. Ա. ԲՈՋՈՅԱՆ, Հռոմի պապ Ինոկենտիոս Բ.-ի թուղթը ուղղված Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Գ. Պաշլավունուն, «էջմիածին», 1999, թ. Գ., էջ 77–96): Նկատենք, որ Ինոկենտիոս Բ.-ի ուղարկած քողի եւ գավազանի մասին Հայոց կաթողիկոսին հղած նրա իսկ նամակում ոչինչ գրված չէ:

¹⁵ Պ. ԱՆԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 217:

զպատասխանի նամակի տեառնս մերոյ եւ զԳիրս կարգաց եկեղեցւոյ հռովմայեցի գրով, եւ եգիտ զտէրն մեր ի քաղաքն Տարսոն յամսեանն հոկտեմբերի: Եւ ընկալեալ կաթողիկոսին սրբոյ զպատուական պալիոնն եւ զխոյրն ի լրումն պատուոյ իւրոյ՝ գոհացաւ զԱստուծոյ»¹⁶: Վարդան Արեւելցին, Հռոմի պապի խոսքը վկայաբերելով, եւս փաստում է, որ եկեղեցական այդ հանդերձները Լուկիոս Գ.-ն է ուղարկել Գրիգոր Դ. Տղային. «Եւ վասն զի երկայն ճանապարհ է ի մէջ իմ եւ եղբօրն իմոյ, Հայոց պատրիարգին, առաքեցի նմա զիմ վակասն եւ զպսակն եւ կօշիկն, զի զայն զգեցեալ պատարագեսցէ մատանեալ հանդերձ»¹⁷:

Լուկիոս Գ.-ն իր պատասխանում չի հայտնում այն մասին, թե ինչ նպատակով է Գրիգոր Դ. Տղան նամակ հղել իրեն: Փոխարենը Վարդան Արեւելցին որոշակիորեն գրում է, որ Հայոց կաթողիկոսը Հռոմի պապին դիմել է Բյուզանդական կայսրությունում Իսահակ Անգելոս կայսեր (1185–1195 թթ.)՝ հայերի նկատմամբ հարուցած հալածանքների դեմ պայքարում օգնություն ստանալու ակնկալիքով. «Առաքէր եւ նոյն պատրիարք (Գրիգոր Դ. Տղան.— Վ. Թ.) եպիսկոպոս մի Գրիգոր անուն ի պապն Հռոմայ վասն վտանգին, որ ի Յունաց կրէին Հայք, եւ զի խնդրեսցեն աղօթս եւ օրհնութիւնս...»¹⁸: Զարուհի Պողոսյանի կարծիքով՝ պալիումը կարելի է համարել Հայոց Եկեղեցում գործածվող վակասի համարժեքը¹⁹:

«Դաշանց թղթին» անդրադարձած ուսումնասիրողներից ակադեմիկոս Հրաչ Բարթիկյանը գրում է, որ հայ-հռոմեական դաշնադրությունն արձանագրած այս վավերագիրը ոչ թե մոլեռանդ լատինամոլի՝ Հայոց Եկեղեցու դեմ հեղինակած գրվածք է, ինչպես կարծել են ժամանակին, այլ Կիլիկյան Հայաստանում, այն էլ աշխարհիկ ու հոգեւոր վերնախավում ծնված եւ լատին Արեւմուտքին հղված ուղերձ, որը, արդի եզրաբանությամբ, առաջին հերթին սպասարկում էր հայկական կողմի՝ Կիլիկիայի հայկական պետության եւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության

¹⁶ Անդ, էջ 218:

¹⁷ «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ», Վենետիկ, 1862, էջ 134: Նկատենք, որ Վարդան Արեւելցին եկեղեցական հանդերձների շարքում հիշատակում է նաեւ կոշիկ, որի մասին խոսք չկա Հռոմի պապի նամակում: Նա նաեւ ակնարկում է մատանու մասին:

¹⁸ Անդ: Պատասխան նամակում Լուկիոս Գ.-ն եւս հայտնում է, որ Հայոց կաթողիկոսի պատվիրակը եղել է Փիլիպոսկոպոսի Գրիգոր արքեպիսկոպոսը (Պ. ԱՆԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 217):

¹⁹ Ներսես Լամբրոնացին կիրառում է պալիում ձեւը, իսկ Վարդան Արեւելցին այն կոչում է հենց վակաս (տես Z. POGOSSIAN, նշ. աշխ., էջ 107–108):

շահերը²⁰։ Ուստի, եթե «Դաշանց թուղթը» արտահայտում է հայերի ակնկալիքները Հռոմի պապական աթոռից եւ հեղինակվել է «Կիլիկիայի հայկական թագավորության եկեղեցական ու քաղաքական վերնախավի կողմից»²¹, ապա կարեւորություն է ստանում այն հարցի պարզաբանումը՝ այդ նշանակները Լուկիոս Գ.-ն ուղարկել է Գրիգոր Դ. Տղայի խնդրանքով, թե՛ իր ցանկությամբ։ Ինչպես Հռոմի պապի պատասխանից, այնպես եւ Վարդան Արեւելցու վկայությունից դժվար է մակաբերել, որ դրանք առաքվել են ի պատասխան Գրիգոր Դ. Տղայի դիմումի։ Առավել հավանական է, որ դա եղել է հենց Լուկիոս Գ.-ի նախաձեռնությամբ։ Վերջինս, օգտվելով պատեհ հնարավորությունից (հիշենք, որ Հայոց կաթողիկոսը նրան դիմել էր օգնության ակնկալիքով), իշխանական տվյալները խորհրդանշող հանգերձներ է ուղարկել Գրիգոր Դ.-ին, ինչպես նաեւ ներկայացրել ծիսական փոփոխություններ կատարելու պահանջ՝ ակնարկելով, որ միայն դրանց իրականացումը կարող է երաշխավորել պապական աթոռից սպասվող օգնությունը. «...գնացէք զկնի եկեղեցւոյն Հռոմայ ի խորհուրդ հաղորդութեանն, զի որ ոչ ներգործէ այսպէս՝ զրկէ զանձն իւր»²²։ Նամակին կից հիշատակարանում, ինչպես նշվեց, Ներսես Լամբրոնացին գրում է, որ Լուկիոս Գ.-ն Գրիգոր Դ.-ին է ուղարկել նաեւ Հռոմի Կաթողիկ Եկեղեցու «Կարգաց գիրքը»²³։ Այդ մասին նույն կաթողիկոսին գրած նամակում հայտնում է նաեւ Հռոմի Կղեմես Գ. պապը (1187—1191 թթ.), որը Գրիգոր Դ. Տղային դիմել էր Երուսաղեմի ազատագրմանն աջակցելու խնդրանքով. «Հաւատամք եթէ անմոռաց ունիս զի Լուսիոս պապն. որոյ յիշատակն երանութեամբ, որ նախքան էր քան զմեզ, ըստ խնդրոյ ձեր առաքեաց գիրք զկարգաւորութեան եկեղեցւոյս Հռոմայ. եւ վասն այսր աւելորդ համարեցաք զմիւռոնն որ ի մէնջ օրհնի՝ ձեր պատուականութեանդ առաքել»²⁴։ Ինչպես տեսնում ենք, Կղեմես Գ.-ն նշում է միայն «Կարգաց գրքի» մասին՝ առանց հիշելու սրբազան նշանակները։ Այսինքն՝ վերջիններս, ամենայն հավանականությամբ, Գրիգոր Դ. Տղային ուղարկվել են ոչ թե իր խնդրանքով, այլ Լուկիոս Գ.-ի որոշմամբ։

²⁰ «Դաշանց թղթի» վերաբերյալ մինչեւ 2004 թ. հայագիտության մեջ առկա տեսակետների քննությունը տես Հ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 66—76։

²¹ Անդ, էջ 110։

²² Պ. ԱՆԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 217։

²³ Տես անդ, էջ 218։

²⁴ Անդ, էջ 221։

Դժվար չէ նկատել, որ «Դաշանց թղթի» հեղինակն առանձնապես ոգևորված է Արեւելքում Հայոց կաթողիկոսին վերապահված գերագահ իշխանությամբ: Ինչպես վերը նշեցինք, Հայոց կաթողիկոսությունն այդպիսի հավակնություն ցուցաբերել էր տակավին 1170-ական թթ.՝ պահանջելով իր ենթակայության տակ դնել Անտիոքի պատրիարքությունը: Սակայն աներկբա է, որ Անտիոքի պատրիարքության եւ նրա թեմերի վրա Հայոց կաթողիկոսության ազդեցությունը կարող էր հաստատվել միայն այն դեպքում, եթե եկեղեցական այդ վիճակների զբաղեցրած տարածքները լինեին ոչ թե խաչակիրների կամ Բյուզանդական կայսրության, այլ Ռուբինյան իշխանապետության ազդեցության ներքո: Անտիոքի իշխանապետությունը եւ նույնանուն պատրիարքությունը ԺԲ դարի երկրորդ կեսին՝ մասնավորապես 1160–1170-ական թթ., հայտնվել էին Բյուզանդական կայսրության նվաճողական քաղաքականության թիրախում: Բանն այն է, որ խաչակիրների կողմից Անտիոքի նվաճմանը (1098 թ.) եւ լատինական իշխանության ստեղծմանը հաջորդեցին հույն պատրիարքի հեռացումն ու կաթողիկ պատրիարքության հաստատումը²⁵: Այդպիսով, սակայն, Անտիոքի հունադավան պատրիարքությունը չդադարեց գոյություն ունենալուց, քանզի նրա առաջնորդները հաստատվեցին Կոստանդնուպոլսում՝ այնտեղ շարունակելով իրենց աթոռակալումը: Բյուզանդիայի ինքնակալ Մանուել Ա.-ն (1143–1170 թթ.) Անտիոքի իշխանապետությունը կայսրության ազդեցությանը ենթարկելուց հետո՝ 1165 թ., վերականգնեց տեղի հունադավան պատրիարքությունը²⁶: Սակայն նա խաչակիրների հարուցած ընդդիմության պատճառով չկարողացավ 1170 թ. երկրաշարժից զոհված Աթանասիոս Գ. պատրիարքին փոխարինող նշանակել²⁷: Անտիոքում բյուզանդական ազդեցությունը պահելու հնարավորությունն էապես նվազեց Միրիոկեֆալոնի 1176 թ. ճակատամարտում Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանությունից Բյուզանդիայի կրած ծանր պարտության հետեւանքով: Դրանից հետո Հռոմի պապն այլեւս

²⁵ S^{én} B. HAMILTO, The Latin Church in the Crusader States, East and West in the Crusader States, Context-Contacts-Confrontations, III (Acta of congress held at Hernen Castle in May 1993), էջ 4. S. RUNCIMAN, The Eastern Schism. A study of the Papacy and the Eastern Churches During the XIth and XIIth Centuries, Oxford, 1997, էջ 91–92:

²⁶ S^{én} P. MAGDALINO, The Empire of Manuel I Komnenos: 1143–1180, Cambridge, 1993, էջ 72–73. R.-J. LILIE, Byzantium and the crusader states 1096–1204, transl. by J. C. Moris and J. E. Rodings, Oxford, 1993, էջ 176–178:

²⁷ S^{én} B. HAMILTON, The Latin Church in the Crusader States, East and West in the Crusader States, էջ 14:

չէր պատրաստվում հանդուրժել Բյուզանդիայի եկեղեցական ազդեցութիւնն այնտեղ²⁸։ Այսինքն՝ Անտիոքի պատրիարքութեանը հնարավոր էր տիրել, թերեւս, միայն նույնանուն իշխանապետութիւնը նվաճելով։ Գրիգոր Դ. Տղայի աթոռակալման շրջանում Կիլիկիայի հայկական իշխանապետութիւնը ոչ միայն ի վիճակի չէր ստանձնելու «Դաշանց թղթով» Արեւելքի պատրիարքութիւնների (նույնիսկ միայն Անտիոքի) շրջանում Հայոց կաթողիկոսին վերապահված նախագահ իշխանութեան երաշխավորի դերը, այլեւ հենց ինքն այդ ժամանակ չէր պատշաճում նույն վավերագրով հայկական թագավորութեանը տրված կարգավիճակին ու ազդեցութեանը²⁹։ Հայտնի է, որ Կիլիկիո հայկական իշխանապետութիւնը 1185—1194 թթ. եղել է Անտիոքի իշխանապետութեան ստորական եւ միայն 1194 թ. կնքված հայ-անտիոքյան պայմանագրով է թոթափել այդ կարգավիճակը³⁰։ Իհարկե, որոշակի բացառությամբ կարելի է մատնանշել Երուսաղեմի ազատագրման (Այյուբյան սուլթանութիւնը 1187 թ. նվաճեց այն) նպատակով կազմակերպված երրորդ խաչակրութեան ժամանակը, երբ իրական հնարավորութիւն էր ստեղծվել Ռուբինյան իշխանապետութիւնը թագավորութիւն հռչակելու համար։ Սակայն Սրբազան Հռոմեական կայսրութեան ինքնակալ Ֆրիդրիխ Ա. Բարբարոսայի (1155—1190 թթ.) հանկարծահաւ մահվամբ եւ խաչակրութեան ձախողմամբ հայերի ակնկալութիւններն ի չիք դարձան, եւ թագավորութեան հռչակումն առժամանակ հետաձգվեց։ Իրավիճակը նկատելիորեն փոխվեց Գրիգոր Դ. Տղայի մահվանից մեկ տարի անց՝ 1194 թ. կնքված հայ-անտիոքյան պայմանագրով, որով Ռուբինյան իշխանապետութիւնը ոչ միայն թոթափեց Անտիոքից ունեցած ստորակայական կախվածութիւնը, այլ նաեւ նրա իշխանապետ Բոհեմունդ Գ.-ն հավատարմութեան երդմամբ ընդունեց Լեւոն Բ.-ի գերագահութիւնը³¹։ Անտիոքի տիրակալի նկատմամբ Ռուբինյան իշխանապետի ձեռք բերած գերագահութիւնը հաստատվում

²⁸ Տէս P. MAGDALINO, նշ. աշխ., էջ 103:

²⁹ Հրաչ Բարթիկյանը գրում է, որ «Դաշանց թուղթը» չէր կարող արտացոլել Կիլիկյան Հայաստանի անգամ ժԲ. դ. քաղաքական իրավիճակը (տէս Հ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 110):

³⁰ Այդ մասին մանրամասն տէս Լ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Խաչակիրները եւ հայերը (պատմա-քաղաքագիտական ուսումնասիրութիւն), հտ. Բ., Երեւան, 2007, էջ 158—163, 170—179:

³¹ Պայմանագրի մասին մանրամասն տէս Լ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 169—179: Ժան Ռիշարի իրավացի դիտարկմամբ՝ ստորակայական կախվածութեան վերացումը դարձավ թագավորութեան հռչակման կարեւոր նախադրյալ (տէս J. RICHARD, Les Arméniens dans les états Latins d'Orient: les lendemains de la Croisade, «Հայաստանը եւ քրիստոնյա Արեւելքը», Երեւան, 2000, էջ 169. Լ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 179):

է Վիլհելմ Տյուրացու շարունակողներից էռնոլի հաղորդմամբ, որի համաձայն՝ Սսի 1194 թ. պայմանագրի կնքումից հետո Լեւոն Բ.-ն իրեն թագադրելու խնդրանքով դիմել է Երուսաղեմի թագավոր Հենրի Շամպայնացուն՝ հայտնելով, որ իր իշխանապետությունը թագավորություն հռչակելու բոլոր նախադրյալներն արդեն առկա են։ Վերջիններիս թվում Լեւոն Բ.-ն առանձնացնում է Անտիոքի իշխանի նկատմամբ Սսի պայմանագրով իրեն վերապահված գերագահ իշխանությունը. «Ես ունեմ բավական հողեր, քաղաքներ ու ամրոցներ եւ շատ մեծ եկամուտներ թագավոր լինելու համար։ Անտիոքի դուքսն իմ հպատակն է։ Ուստի, ես Ձեզ խնդրում եմ ինձ թագադրել»³²։ Սակայն այդ ժամանակ էլ, չնայած դիվանագիտական գործուն ջանքերին, Լեւոն Բ. Ռուբինյանին չհաջողվեց ստանալ արքայական բաղձալի թագը։

Անշուշտ, «Դաշանց թղթով» Արեւելքի պատրիարքությունների նկատմամբ Հայոց կաթողիկոսին վերապահված գերագահությունը պարունակում է չափազանցության տարրեր. իրապես դժվար է մատնացույց անել գեթ մեկ տեղեկություն, որը վկայում է, օրինակ, Անտիոքի կամ Երուսաղեմի պատրիարքներից որեւէ մեկի ընտրության՝ Հայոց կաթողիկոսի կամքով կամ հավանությամբ կատարված լինելու մասին։ Սակայն, միթե «Դաշանց թղթի» խնդրո առարկա հավաստիացումները բոլորովին զուրկ են իրական ենթահողից եւ ամբողջովին մտացածին։ Ինչպես ստորեւ կտեսնենք՝ ոչ։ Ուստի, հայրապետների թեկնածությունը դիտարկելիս խիստ կարեւոր է մատնացույց անել Հռոմի պապի կողմից նրանց իշխանական ազդեցությունն Արեւելքի լատին եկեղեցական աթոռների շրջանում ճանաչելու գեթ մեկ փաստարկ-վկայություն։ Գրիգոր Դ. Տղայի պարագայում այն բացակայում է։ Այդ մասին լուռ են ոչ միայն Լուկիոս Գ.-ի եւ Կղեմես Բ.-ի ուղարկած նամակները, այլ նաեւ տվյալ ժամանակի հայ-լատին եկեղեցական հարաբերություններին այս կամ այն կերպ անդրադարձած մատենագրական երկերը։

Վերոգրյալի հաշվառմամբ՝ Գրիգոր Դ. Տղայի թեկնածությունը՝ որպես «Դաշանց թղթում» ի դեմս Ս. Գրիգոր Լուսավորչի հանդես եկած հայրապետի, դառնում է քիչ հավանական։

³² «Chronique d'Ernoult et de Bernard le Trésorier, publiée... par M. L. de Mas Latrie», Paris, 1871, p. 322.

Գրիգոր Զ. Ապիրատ

Հավանաբար նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորության հռչակման ժամանակ Հայոց կաթողիկոսը Գրիգոր Զ. Ապիրատն էր, որը նաեւ թագադրել ու օծել էր Լեւոն Ա. Ռուբինյանին, «Դաշանց թղթին» անդրադարձած ուսումնասիրողներից Աշոտ Հովհաննիսյանի եւ Պիտեր Հալֆտերի կարծիքով, ի դեմս Ս. Գրիգոր Լուսավորչի՝ վավերագրում ներկայացված է հենց նա³³: Նշված իրողությունները, իհարկե, բավարար են Գրիգոր Զ. Ապիրատի թեկնածությունը դիտարկելու համար, սակայն այս դեպքում եւս անհրաժեշտ է նրա գահակալության հանգամանքները, հատկապես Հռոմի պապի հետ հարաբերությունները դիտարկել «Դաշանց թղթից» վերն առանձնացված սահմանումների տեսանկյունից:

Այս առումով կարեւոր է Գրիգոր Զ. Ապիրատի եւ Հռոմի Ինոկենտիոս Գ. պապի նամակագրությունը: Բարեբախտաբար, մեզ են հասել ինչպես Հռոմի պապին Հայոց կաթողիկոսի գրած նամակները, այնպես եւ դրանց պատասխանները³⁴: Եթե հակիրճ ներկայացնելու լինենք այդ նամակագրության բովանդակությունը, ապա կարող ենք առանձնացնել հետեւյալը.

Գրիգոր Զ. Ապիրատը՝

— Լեւոն Բ.-ին արքայական թագ շնորհելու եւ այդպիսով Ռուբինյան իշխանապետությունը թագավորություն ճանաչելու համար երախտագիտություն է հայտնում Հռոմի պապին,

— ճանաչում է Հռոմի պապի գերագահությունը եւ նրա առաջնորդած Եկեղեցին համարում «բոլոր Եկեղեցիների զուլս»:

Ինոկենտիոս Գ.-ն, ինչպես իր նախորդները, շեշտում է՝

— Հռոմի Կաթոլիկ Եկեղեցու գերագահությունը մյուս Եկեղեցիների նկատմամբ եւ իր՝ որպես Ս. Պետրոսի՝ Տիրոջ ավագագույն աշակերտի փոխանորդը լինելը:

³³ Տե՛ս Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Երեւան, 1957, էջ 75. P. HALFTER, նշ. աշխ., էջ 72:

³⁴ Տե՛ս «Acta Innocentii PP. III (1198–1216)», E. Registris Vaticanis aliisque Eruit, introductione auxit, notisque illustravit P. Theodosius Haluščynskyj hieromonachus ordinis Basiliani S. Iosaphat E pontificia commissione ad redigendum C.I.C.O., Fontes series III, vol. II, Vaticanis, 1944, էջ 199–201, 221–223, 554–555, 565–568: Հիշենք, որ Գրիգոր Գ. Տղայի՝ Լուկիոս Գ.-ին գրած նամակը ցարդ հայտնի չէ:

Հռոմի պապի գերազահությունը ճանաչելու խնդրի քննությունը կատարված է հոգվածի վերջում, ուստի այստեղ կբավարարվենք նշելով, որ Գրիգոր Զ. Ապիրատն Ինոկենտիոս Գ.-ին գրած նամակներում նրա գերազահությունը ճանաչում էր առնվազն հետեւյալ դրդապատճառներով.

ա. Լեւոն Բ.-ին արքայական թագ շնորհելու համար,

բ. Անտիոքի իշխանապետության գահաժառանգման պայքարում Կիլիկիայի հայկական պետության շահերը պաշտպանելու եւ Տրիպոլիսի կոմսության դեմ պայքարում օգնություն ստանալու ակնկալությամբ:

Վերադառնալով մեր հիմնական խնդրին՝ նշենք, որ այս նամակներն Ինոկենտիոս Գ.-ի կողմից Գրիգոր Զ. Ապիրատին իշխանական տվյալությունը խորհրդանշող հանդերձներ (հատկապես՝ պալիում) շնորհելու, ինչպես նաեւ Հայոց կաթողիկոսի ազդեցությունն Արեւելքի պատրիարքությունների շրջանում ճանաչելու վերաբերյալ ոչինչ չեն հայտնում: Այդ մասին լուռ են նաեւ Գրիգոր Զ. Ապիրատին այս կամ այն կերպ հիշատակող մյուս աղբյուրները: Զարուհի Պողոսյանը գրում է, որ Գրիգոր Զ. Ապիրատը մատանի, պալիում եւ խույր է խնդրել Հռոմի Ինոկենտիոս Գ. պապից³⁵: Սակայն նրա մատնանշած 1202 թվակիր նամակը ոչ թե Գրիգոր Զ.-ի, այլ այդ ժամանակ դեռեւս Սսի արքեպիսկոպոս, Կիլիկիայի հայկական թագավորության կանցլեր Հովհաննեսի դիմումն է Ինոկենտիոս Գ.-ին³⁶:

Այսպիսով՝ պարզ է, որ Հռոմի պապական աթոռի հետ Գրիգոր Զ. Ապիրատի հարաբերությունները մասամբ բնութագրական են «Դաշանց թղթից» մեր առանձնացրած միայն առաջին սահմանում-հանգամանքի այն մեկնաբանությանը, ըստ որի՝ Սեղբեստրոսից Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ստացած ձեռնադրությունը խորհրդանշում է ԺԲ. դարավերջին եւ հաջորդ դարասկզբին Հայոց կաթողիկոսի կողմից Հռոմի պապի գերազահության ճանաչումը: Սակայն միայն դա բավարար չէ՝ պնդելու, որ «Դաշանց թղթում» Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կերպարով ներկայացված է հենց Գրիգոր Զ. Ապիրատը:

³⁵ Տե՛ս Z. POGOSSIAN, նշ. աշխ., էջ 108–109:

³⁶ Տե՛ս “Acta Innocentii PP. III (1198–1216)”, էջ 568–569:

Հովհաննես Զ. Սսեցի

«Դաշանց թղթի» թվագրմանն անդրադառնալիս իրավացիորեն մատնացույց է արվել այն հանգամանքը, որ վավերագրում Հայոց թագավորությունը, այն է՝ Կիլիկիայի հայկական պետությունը, օժտված է այնպիսի հզորությամբ, որը խիստ բնորոշ է Լեւոն Ա.-ի գահակալությանը, երբ ի հայտ էին եկել նրա իշխանությունը պետական սահմաններից դուրս տարածելու ծանրակշիռ նախադրյալներ: Դրանցից, թերեւս, գլխավորն Անտիոքի լատին իշխանապետությունը Կիլիկիո հայկական թագավորության ազդեցությանը ենթարկելու հնարավորությունն էր, որի հաջող իրացումը մեծապես պայմանավորված էր նրա օրինական գահաժառանգ, Լեւոն Ա.-ի որդեգիր Ռայմոնդ-Ռուբենին այնտեղ գահ բարձրացնելու հետ: Անտիոքին տիրանալը կհանգեցներ ոչ միայն հայկական թագավորության իշխանությունը դեպի հարավ-արեւելք ընդլայնելուն, այլ նաեւ կնպաստեր տեղի լատին եկեղեցական աթոռների շրջանում Հայոց կաթողիկոսի ազդեցության հաստատմանը:

Անտիոքի գահաժառանգման պատերազմում կարելուր դերակատարում ունեն Հռոմի Ինոկենտիոս Գ. պապը, որի աջակցությունը շահելու համար պայաքարում էին ինչպես կիլիկյան իշխանությունները, այնպես եւ Ռայմոնդ-Ռուբենի ժառանգական իրավունքը վիճարկող նրա հորեղբայրը՝ Տրիպոլիսի կոմս Բոհեմոնդ Միակնանին, որի հետ միաբանվել էր Լեւոն Ա.-ից դժգոհ Տաճարականների ասպետական միաբանությունը: Կիլիկիայի հայկական պետության դեմ պատերազմում Միակնանին դաշնակցում էր Հալեպի եւ Իկոնիայի սուլթանությունների հետ, ինչը կարող էր զորեղ կռվան ծառայել հայերի ձեռքում մուսուլմանական այդ պետությունները որպես ոխերիմ թշնամի ընկալող Հռոմի պապական աթոռն իրենց կողմը գրավելու համար³⁷: Այս գործում Լեւոն Ա.-ին մեծապես աջակցում էր 1203 թ. Հայոց կաթողիկոս ընտրված Հովհաննես Զ. Սսեցին, ինչի մասին ուշագրավ վկայություններ կան Ինոկենտիոս Գ. պապի հետ նրա փոխանակած նամակներում: Հռոմի պապը հայտնվել էր ծանր ընտրության առջեւ՝ Կիլիկյան Հայաստան, թե՛ Տրիպոլիսի կոմսություն: Նա չէր կարող որեւէ մեկին բացահայտ աջակցություն ցույց տալ, քան-

³⁷ Անտիոքյան պատերազմի եւ դրանում Կիլիկիայի հայկական պետության մասնակցության մասին մանրամասն տես CL. CAHEN, La Syrie du Nord et la principauté franque d'Antioche, Geuthner, Paris, 1940, էջ 596–623. Վ. ՏԵՐ-ՂԵՌՈՆՅԱՆ, Կիլիկյան Հայաստանը եւ Այլուբյան պետությունները (1171–1206), Երեւան, 2017, էջ 127–174:

զի կարգվել էր որպես միջնորդ դատավոր այս բարդ հակամարտությունում: Պատերազմող կողմերը քաջ գիտակցում էին այս հանգամանքը, ուստի գահաժառանգման իրավունքը ռազմի դաշտում վիճարկելուն զուգահեռ ջանում էին դիվանագիտական ճանապարհով շահել պապական աթոռի հովանավորությունը:

Կիլիկիայի հայկական թագավորության կանցլերի՝ արտաքին քաղաքականության պատասխանատուի պաշտոնն զբաղեցրած Հովհաննես Սսեցին քաջատեղյակ էր, որ Հռոմի պապից օգնություն ստանալու առնվազն մի քանի միջոցներ գոյություն ունեն՝ նրա գերագահության ճանաչում, Հայոց Եկեղեցու ծիսակարգում Հռոմի պապի պահանջած փոփոխությունները կատարելու պատրաստակամություն³⁸ (հայ-լատին եկեղեցական հարաբերությունների այս շրջափուլում դավանաբանական հարցեր, ըստ ամենայնի, չեն քննարկվել) եւ Երուսաղեմի ազատագրման հարցի դիվանագիտական «շահարկում», այն է՝ Հռոմի պապին արված հավաստիացում, որ հայկական թագավորությունը պատրաստ է ներգրավվել այդ պայքարում, սակայն փոխարենն ակնկալում է պապական աթոռի աջակցությունն Անտիոքյան պատերազմում: Ինոկենտիոս Գ.-ին 1202 թ. գրած նամակում, որին առավել մանրամասն կանդորադառնանք ստորեւ, Հովհաննեսը՝ որպես Սսի արքեպիսկոպոս, հիշեցնում է «խաչի թշնամիների դեմ հանուն քրիստոնեության պատվի եւ պաշտպանության» Լեւոն Ա.-ի մղած պայքարի մասին³⁹: Դեռեւս 1199 թ. Ինոկենտիոս Գ.-ին գրած իր նամակներից մեկում Լեւոն Ա.-ն բացահայտ ակնարկում էր, որ Տրիպոլիսի կոմսության եւ նրան սատարող ուժերի դեմ Կիլիկյան Հայաստանի մղած պայքարը խոչընդոտում է Երուսաղեմի ազատագրմանը՝ նշելով, որ այդ պատերազմի հետեւանքով «Խսրայելի տունը (նկատի ունի Երուսաղեմը.— Վ. Թ.) մեզանից հեռացավ»⁴⁰:

Ահա նաեւ այս հարցերն են արժարժված Հովհաննես Զ. Սսեցու եւ Ինոկենտիոս Գ.-ի ժԳ. դարասկզբի նամակագրության մեջ, որն ուշագրավ վկայություններ է պարունակում նաեւ սուլյն ուսումնասիրության գլխավոր խնդրի վերաբերյալ:

³⁸ Այդ մասին Ինոկենտիոս Գ.-ին հղած 1205 թվակիր նամակում հայտնում է Հովհաննես Զ. Սսեցին. տե՛ս “Acta Innocentii PP. III (1198—1216)”, էջ 587. ԿՂԵՄԽ ՊԱԼԱՆՈՍ, Միաբանութիւն Հայոց սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ Եկեղեցւոյն Հռովմայ, հտ. Ա., 1650, էջ 368):

³⁹ Տե՛ս “Acta Innocentii PP. III (1198—1216)”, էջ 554—555:

⁴⁰ Տե՛ս անդ, էջ 557. Վ. ՏԵՐ-ՂԵՒՈՆԴՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 136—137:

Այսպես՝ խիստ հետաքրքիր է, որ ի տարբերություն Գրիգոր Դ. Տղայի՝ Հովհաննես Սսեցին ինքն է դիմել Հռոմի պապին հայրապետական իշխանության նշանակները (պալիում, խույր եւ մատանի) ստանալու համար: Առավել ուշագրավ է այն, որ նա դիմումը հղել է 1202 թ.՝ տակավին որպես Սսի արքեպիսկոպոս⁴¹: Սա նշանակում է՝ այդ թվականին արդեն հայտնի էր, որ Գրիգոր Զ. Ապիրատին հաջորդելու է հենց Հովհաննես Սսեցին: Երեք կաթողիկոսների շարքում նա միակն է, որ հայրապետական իշխանությունը հատկանշող նշանակներն ստանալու համար դիմել է Հռոմի պապին, նույնիսկ պատրաստակամություն հայտնել այդ նպատակով այցելել նրան, այն էլ՝ մինչ հայրապետ ընտրվելը: Այս դիմումը հատկանշական է նաեւ այն իմաստով, որ հայերն են հղել Հռոմի պապին, այսինքն՝ համահունչ է այն տրամաբանությանը, որով ստեղծվել է «Դաշանց թղթից»: Նկատի ունենք այն, որ վավերագիրը կազմվել էր Կիլիկյան Հայաստանում եւ արտահայտում էր հենց հայոց ակնկալիքները լատին Արեւմուտքից:

Ինոկենտիոս Գ.-ի արձագանքին երկար սպասելու կարիք չեղավ. նա 1202 թ. հունիսի 1-ի պատասխան նամակով բավարարում է Հովհաննես Սսեցու խնդրանքը՝ նրան պալիում ուղարկելով⁴²:

Ինչ վերաբերում է «Դաշանց թղթից» մեր առանձնացրած երկրորդ սահմանում-հանգամանքին, այն է՝ Արեւելքի պատրիարքական աթոռների շրջանում Հայոց կաթողիկոսի իշխանական ազդեցությանը, ապա այս հարցում եւս Հովհաննես Զ. Սսեցին շահեկանորեն տարբերվում է մյուս երկու հայրապետներից: Ըստ Լեւոն Ա.-ի եւ Հովհաննես Զ. Սսեցու՝ Ինոկենտիոս Գ.-ին հղած 1205 թվակիր նամակների՝ Հայոց կաթողիկոսը «խոստանում է... անձամբ կամ իր պատվիրակի միջոցով մասնակցել ծովի այս կողմում գումարված ժողովներին, եւ որ կողմերի համաձայ-

⁴¹ Տե՛ս «Acta Innocentii PP. III (1198–1216)», էջ 568–569: Ինչպես «Դաշանց թղթում», այնպես եւ այս նամակում սրբազան նշանակների շարքում հիշվում է մատանին: Համաձայն Կաթոլիկ հանրագիտարանի՝ մատանին՝ որպես իշխանական տվչության խորհրդանիշ, կարգինալներին շնորհել է Հռոմի պապը: Վերջինիս ընծայած մատանու գործածումը կարգինալների համար չի ունեցել պարտադիր բնույթ, եւ նրանք իրավասու են եղել կրել իրենց նախընտրած մատանին: Ենթադրվում է, որ այս նշանակը գործածելու արտոնությունը Ինոկենտիոս Գ.-ից սկսած վերապահվել է կարգինալներին: Հիշատակվում է նաեւ, որ այն ունեցել է նվազ կարեւորություն, այսինքն՝ մյուս նշանակներին ոչ համարժեք. տե՛ս <https://www.newadvent.org/cathen/13059a.htm>:

⁴² Տե՛ս «Acta Innocentii PP. III (1198–1216)», էջ 223–224: Ուշագրավ է, որ Հռոմի պապի նամակում խոսք չկա մատանու եւ խույրի մասին:

նությամբ ժողովներ չեն կարող գումարվել առանց նրա (Հայոց կաթողիկոսի.— Վ. Թ.) կամ նրա պատվիրակի ներկայության»⁴³։ Խոսքն այս քաղվածքում, ըստ ամենայնի, վերաբերում է Հայոց կաթողիկոսության եւ Արեւելքի լատին եկեղեցական աթոռների հրավիրած ժողովներին։ «Ծովի այս կողմ» ասելով՝ նկատի է առնվել Միջերկրականի արեւելյան ավազանը, որտեղ գտնվում էին ինչպես Հայոց կաթողիկոսությունը, այնպես եւ Անտիոքի պատրիարքությունը եւ նրա թեմական վիճակները։ Ուշագրավ է, որ այս հանգամանքը մատնանշելով՝ Լեւոն Ա.-ն եւ Հովհաննես Զ. Սսեցին նույն նամակներում հայտնում են, որ Հռոմի պապի ներկայացուցիչ Պետրոս կարդինալը, չկարողանալով լուծել Հայոց թագավորության եւ Տաճարականների ասպետական միաբանության հակադրությունը, որը ծագել էր վերջինիս՝ Անտիոքի գահաժառանգման պատերազմում Բոհեմունդ Միակնանուն օգնելու պատճառով, առանց Հայոց կաթողիկոսի մասնակցության՝ Անտիոքում ժողով է հրավիրել եւ բանադրանքի ենթարկել «մեր երկիրը», այն է՝ Կիլիկյան Հայաստանը եւ Հայոց կաթողիկոսությունը⁴⁴։ Այսինքն՝ հայոց թագավորը եւ կաթողիկոսը կողմերի միջեւ ձեռք բերված վերոնշյալ համաձայնության հիմքով անվավեր են ճանաչում Անտիոքում Պետրոս կարդինալի հրավիրած ժողովն ու նրա ընդունած որոշումները։ Այս հանգամանքն ավելորդ անգամ հուշում է, որ կողմերի համաձայնությունը վերաբերում է Հայոց կաթողիկոսության եւ Անտիոքի պատրիարքության հրավիրած ժողովներին։ Եթե Անտիոքում Պետրոս կարդինալի գումարած ժողովի վավերականությունը որոշվում էր Հայոց կաթողիկոսի (կամ նրա ներկայացուցչի) մասնակցությամբ, ապա դա նշանակում է, որ նրան վերապահված էր նախամեծար կարգավիճակ, այլ խոսքով՝ հավասարների մեջ առաջինը (primus inter pares) լինելու պատիվ։ Ուշագրավ է, որ այս հանգամանքը ճիշտ եւ ճիշտ արձանագրված է «Դաշանց թղթում», որտեղ կարդում ենք. «Գրեցի (Սեղբեստրոս պապը.— Վ. Թ.) եւ հրովարտակս ընդհանրականս առ աւետարանչաց աթոռակալ պատրիարքունս, որ յարեւելս, զի զհայոց հայրապետն համապատիւ տեսցեն իւրեանց, մանաւանդ եթէ եւ նախագահ իսկ, վասն զի

⁴³ Անդ, էջ 583, 587. ԿՂԵԴԵՍ ԳԱԼԱՆՈՍ, նշ. աշխ., հտ. Ա., էջ 368. տե՛ս The Deeds of Innocent III by an Anonymous Author, Translated with an Introduction and Notes by James M. Powell, Washington, 2004, էջ 216–217, 220:

⁴⁴ Տե՛ս “Acta Innocentii PP. III (1198–1216)”, էջ 585. “The Deeds of Innocent III...”, էջ 218–219. Ինոկենտիոս Գ.-ին իր նամակներից մեկում գրում է, որ Լեւոն Ա.-ին բանադրելու պատճառը «խիստ չնչին է» (The Deeds of Innocent III..., էջ 227):

յերկոտասան առաքելոցն չորքն անդանաւր կատարեցան»⁴⁵: Այսպիսով՝ «Դաշանց թղթով» Արեւելքի պատրիարքությունների շրջանում Հայոց կաթողիկոսությանը վերապահված նախագահ կարգավիճակը բնորոշ է հենց Հովհաննես Զ. Սսեցու հայրապետական իշխանությունը:

Դիտելի է, որ մինչ այդ Հայոց Եկեղեցու առաջնորդը մասնակցել էր Արեւելքի լատինական աթոռների հրավիրած եկեղեցական մի ատյանի: Նկատի ունենք Երուսաղեմի 1140 թ. եկեղեցական ժողովը, որին Հռոմի պապի պատվիրակ Ալբերիկոս Օստրացու հրավերով մասնակցել է նաև Գրիգոր Գ. Պահլավունի կաթողիկոսը՝ ներկայացնելով Հայոց Եկեղեցու դավանանքը⁴⁶: Ներսես Դ. Շնորհալույսն ձեռնած ներբողում ներսես Լամբրոնացին գրում է, որ Գրիգոր Գ. Պահլավունին ներկա է եղել Անտիոքի՝ Երուսաղեմյանին նախորդած եկեղեցական ժողովին (1139/1140 թ.), որի քննության առարկան վերաբերել է տեղի պատրիարքի եւ Հռոմի պապի փոխհարաբերություններին, այսինքն՝ այնպիսի խնդրի, որը չի առնչվել Հայոց Եկեղեցուն⁴⁷: Ներսես Լամբրոնացին նաև հպարտությամբ գրում է, որ Հայոց հայրապետի եւ նրա եղբոր՝ Ներսես Շնորհալու համբավը հասել է մինչև Հռոմ՝ արժանանալով պապի ուշադրությանը⁴⁸: Կիրակոս Գանձակեցին էլ, թերեւս «Դաշանց թղթի» ազդեցությամբ, գրում է, որ Երուսաղեմ գնալու ճանապարհին Գրիգոր Գ. հայրապետը ճոխ ընդունելություն է արժանացել Անտիոքում, որտեղ նրան հրավիրել են բազմելու Ս. Պետրոս առաքյալի գահաթոռին. «Եւ էր սիրեցեալ նա (Գրիգոր Գ.-ն.— Վ. Թ.) յամենայն ազգաց: Եղեւ նմա գնալ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, զի երկրպագեսցէ նա սուրբ տեղեացն տնօրինականաց: Իբրեւ

⁴⁵ Z. POGOSSIAN, The letter of Love and Concord, p. 408, 410.

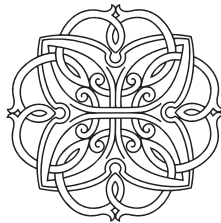
⁴⁶ SIR WILLIAM OF TYRE, A History of Deeds Done Beyond the Sea, trans. E. A. Babcock and A. C. Krey, Columbia University Press, 1943, էջ 122:

⁴⁷ Հավելենք, սակայն, որ աղբյուրների մանրամասն քննությունը ցույց է տալիս, որ Ներսես Լամբրոնացին ինչ-ինչ նպատակներով է Գրիգոր Գ.-ին «գարձրել» Անտիոքի ժողովի մասնակից, իսկ իրականում Հայոց հայրապետն այդ ժամանակ գտնվել է իր աթոռանիստ Տլուբում (այս մասին մանրամասն տես Վ. ՏԵՐ-ՂԵՌՈՒՅԱՆ, Վ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ, Հայ-լատին եկեղեցական հարաբերությունների քաղաքական ենթահողը (12-րդ դ. 30—40-ական թթ.), «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 31, Երևան, 2021, էջ 5—22): Սակայն Ներսես Լամբրոնացու սույն վկայությունը հարկ է նկատի առնել, քանզի հորինվածք լինելով հանդերձ՝ այն փաստում է Արեւելքի լատինական աթոռների շրջանում Հայոց կաթողիկոսի հեղինակությունն ու որոշակի ազդեցությունը:

⁴⁸ Օգտագործել ենք Ներբողի՝ Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրական»-ին (Ս. էջմիածին, 1865) կցված հրատարակությունը (ՆԵՐՍԵՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ, Գովեստ ներբողական պատմագրական բանիւ յաղագս վարուց մեծի հայրապետին տեսառն Ներսիսի Կլայեցույ, էջ 478):

եհաս ի քաղաքն Անտիոք, եւ ամենայն քաղաքն ընդ առաջ նորա ջահիւք եւ լապտերօք եւ մեծաւ պատուով տարեալ նստուցին յաթոռն Պետրոսի առաքելոյն»⁴⁹։ Ինչպէս այս, այնպէս եւ բազմաթիւ այլ վկայություններ, այդ թվում՝ Հռոմի պապերի հետ Գրիգոր Գ.-ի, Գրիգոր Դ. Տղայի ու Գրիգոր Զ. Ապիրատի նամակագրություններն աներկբա փաստում են Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան բարձր հեղինակութիւնը Միջերկրականի արեւելյան ավազանի լատին եկեղեցական աթոռների շրջանում։ Ակնհայտ է, որ Հայոց եկեղեցու առաջնորդի ազդեցութիւնն առավել պետք է աճեր Կիլիկիայի հայկական թագավորութեան հռչակումից եւ հատկապէս Անտիոքյան պատերազմում արձանագրած հաջողութիւններից հետո։ Փաստորեն՝ Հովհաննէս Զ.-ին «նախագահ կարգավիճակը ծովի այս կողմի» եկեղեցական ժողովներում ինչ-որ չափով բխում էր նաեւ հայ-լատին եկեղեցական հարաբերութիւնների նախընթաց ավանդներից, որոնց հիմքերը դրել եւ հուսալիորեն ամրակայել էին Պահլավունի կաթողիկոսները։

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ



⁴⁹ ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, Հայոց պատմութիւն, էջ 117։ Պատմիչը հաջորդիվ գրում է, որ Գրիգոր Գ.-ն վերականգնել է Տրդատ Գ.-ի, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի եւ Կոստանդիանոս Ա.-ի, Սեղբեստրոս պապի միջեւ կնքված դաշինքը (անդ, էջ 118)։